

ИСТРАЖИВАЊА Rescarches

АГРАРНО ПИТАЊЕ – „СВЕТО ПИТАЊЕ“: ИДЕОЛОШКИ ОКВИР МЕЂУРАТНЕ АГРАРНЕ РЕФОРМЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Срђан МИЛОШЕВИЋ

АПСТРАКТ: Рад се бави проблемом идеолошког утемељења аграрне реформе која је у међуратном периоду спровођена у Краљевини СХС/Југославији. Истраживање је ограничено на период 1919–1920. године, када су постављени темељи реформе. Након што је предочена нормативна основа реформе, учињен је покушај да се она посматра у контексту суштинске небриге за законито решење аграрног питања. Надаље, идентификован је идеолошки оквир који је засводио идеолошке постулате саме аграрне реформе – сељачка држава, а затим је анализирана дебата о аграрном питању у светлу скупштинских расправа, написа у штампи, као и у стручним и пропагандним брошурама, кроз које се идеологија промовисала.

Кључне речи: Краљевина СХС, аграрна реформа, идеологија, правни нихилизам, сељачка држава

Увод

Истина је да је свака аграрна реформа идеолошка тема која може мобилизирати страсти и масе и, до краја речено, она покреће један од великих митова човечанства.¹

¹ Н. Mendras, *Seljačka društva*, Zagreb, 1986, str. 173.

Појам *идеологија* коришћен је у овом раду у вредносно неутралном значењу, као појам који означава акциону програмску базу, која подстиче на одређено деловање и настоји да објасни поступке, мотиве, циљеве деловања. То не значи да је сама идеологија била лишена вредносних потенцијала, напротив. Вредносне оријентације су срж идеологије и њих ће овај рад покушати да оцрта у најопштијим оквирима. Осим тога, идеологија не мора нужно да буде (као што у овом случају није била) уобличена у један кохерентан и написан програм, већ се често манифестује као спонтан вредносни консензус, чији се поједини идејни и практични сегменти више или мање активно промовишу и спроводе. То је тим лакше уколико постоји масовно уверење о нужности, „природности“, моралној прихватљивости онога за шта се идеологија бори.

Као и свака друга, тако и аграрна реформа подразумева вољно деловање институција државне власти у области аграра у погледу начина обраде земљишта, његовог коришћења, али пре свега у смислу својинских односа над земљом. Сва ова питања по правилу подразумевају одређен инвентар вредности којима се предузети поступци оправдавају и легитимишу.

Аграрно питање није маргинално питање политичке и друштвене историје. Напротив: оно заузима једно од средишњих места у разумевању једног доминантно аграрног друштва какво је било друштво „прве Југославије“. Отуда је и настојање да се реконструише идеолошка равна аграрне политике, односно аграрне реформе као једног сегмента те политике, истовремено и корак ка разумевању тог друштва.

У том смислу треба нагласити и то да аграрно питање није било савим запостављена тема ни у историографији у Југославији и Србији. Релативно су бројни историографски радови о аграрној реформи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Југославији),² различитог обима и квалитета, који су се појавили већ од периода који је непосредно следио Другом светском рату. У тим радовима³ реконструисани су различити аспекти реформе, са већом или мањом примесом идеолошких наноса. Међутим, један од ас-

² У даљем тексту биће коришћен само појам *Краљевина*, који се односи на Краљевство (Краљевину) Срба, Хрвата и Словенаца.

³ N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941*, Београд, 1958; Исти, *Привредна историја народа ФНРЈ*, Београд, 1948; Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату*, Нови Сад, 1972; Исти, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*, Нови Сад, 1968; Исти, *Аграрна реформа и колонизација у Срему*, Нови Сад, 1975; Исти, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995; Д. Ђорђевић, „Аграрне реформе на Балкану после Првог светског рата“, *Огледи из новије балканске историје*, Београд, 1989, стр. 205–219; М. Ерић, *Аграрна реформа у Југославији 1918–1941. год.*, Сарајево, 1958; М. Мirković, *Економска историја Југославије*, Загреб, 1968; Т. Milenković, *Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918–1929)*, Београд, 1970; М. Obradović, *Аграрна реформа и колонизација на Косову (1918–1941)*, Приштина, 1981; J. Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, Oxford, London, 1955.

пеката који није у довољној мери осветљен у историографији представља проблем идеолошке основе те аграрне реформе. Послератна наука углавном се задовољавала маниристичком критиком са становишта социјалистичке доктрине, наликујући кадшто на отворену пропаганду, не признајући јој никакво позитивно социјално дејство, па ни намеру. Али испод наноса доктринарне ортодоксије налазе се, поред драгоцене фактографије, и добро идентификовани основни проблеми. Уочено је да је аграрна реформа, иако превасходно економско питање, подразумевала три круга проблема: политичке, националне и социјално-економске. Врхунећи у делу Б. Петрановића, који је на изванредан начин сублимирао оно што ће постати тема нашег истраживања, та историографија даће несумњиво исправан суд о аграрној реформи у Краљевини: она је била „дуга, недоследна, непотпуна, компромисна, компликована због мноштва прописа..., обавијана плаштом националних и политичких размимоилажења“. Она је „искоришћавана као средство за смиривање социјалних сукоба на селу... и као облик политичке борбе за освајање гласова, придобијање одређених слојева и чување страначких позиција. Она је имала и национални карактер, јер је била уперена против велепоседа, чији су власници углавном били странци...; реформом су, на другој страни, фаворизовани Срби, а заобилажени припадници националних мањина“.⁴ Сви ови елементи усмеравали су ток аграрне реформе и у даљој историографској надградњи захтевају дубље истраживање, између осталог и у правцу реконструкције њених идеолошких начела.

У овом раду биће оцртане тек *основе идеолошке матрице* која је послужила за оправдавање аграрне реформе. Хронолошки оквир рада (1919–1920. година) представља заокружену целину у институционалном погледу, али и суштински: током те две године живота Краљевине учвршћени су њени идеолошки оквири. Као извори за анализу тог идеолошког садржаја послужиле су стенографске белешке Привременог народног представништва, стручне и пропагандне брошуре, написи у штампи, аграрно законодавство.

Аграрна реформа у раним документима

Иако је још 1915. године, у Нишу, дефинисан задатак о прикупљању података „о аграрним односима и распореду имања“ у југословенским земљама,⁵ Влада Краљевине Србије је тек почетком 1917. прогласила као свој циљ стварање слободног сељачког поседа у новој држави. Фебруара 1917. године Влада је донела одлуку да ће „свако лице које буде добровољно

⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1988, стр. 62–63.

⁵ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Beograd, 1986, стр. 70–71. (Нав. према: Н. Гаћеша, „Улога аграрног фактора у стварању Југословенске државе 1918“, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995, стр. 108).

ступило у српску војску и у њој учествовало у предстојећим борбама добити након завршетка рата у ослобођеној домовини као знак признања за заслуге довољно обрадиве земље за насељавање⁶. На то, релативно касно, прокламовање таквог циља могли су утицати различити фактори, а пре свега међународни правни обзири према западним савезницима, који засигурно не би благонаклоно гледали на кршење принципа приватне својине, које би било неминовно у случају макар и делимичне аграрне реформе. Међутим, овде је већ уочљиво разумевање решавања аграрног питања као оног потенцијала који може мобилисати на активно учешће у рату, чиме је, у суштини, имплицитно признато постојање аграрног проблема.

Касније исте 1917. године, приликом јулског састанка представника Владе Краљевине Србије и Југословенског одбора на Крфу, аграрно питање је покренуто и о њему су вођене бучне расправе, у којима је већина наглашавала неопходност окончања феудалних односа у крајевима у којима су они опстали (уз праведну надокнаду поседницима), али је Анте Трумбић издејствовао да се дискусија прекине и да се аграрно питање не помиње у касније усвојеној Декларацији.⁷

На плану аграрне реформе, чак и пре формалног чина уједињења, сусреле су се две политичке линије: једна, Народног вијећа Државе Словенаца, Хрвата и Срба и друга, владе Краљевине Србије. У декларацији Народног вијећа од 14. новембра 1918. године истиче се да ће у новој држави сваки „разумни држављанин, дакле и сваки сељак“ бити „судионик државне власти“, а „свака обитељ, данас и за дуго времена, добити [ће] доста и то плодне земље за сваки посао, а да се никоме не учини насиља, неправде и штета. То ће се провести по закону, јер ако није по закону, настат ће клање и најзад ће отети све силеције...“⁸ У духу ове декларације, Народно вијеће је 26. новембра 1918. усвојило нови закључак, у ком се истиче „да се имаде одмах приступити provedби демократских аграрно-политичких реформа“, а као „темељна начела“ истичу се ликвидација феудалних односа, одште-та власницима, парцелација земљишта, колонизација, реформа наследног права.

У Манифесту регента Александра од 6. јануара 1919. године, престолонаследник је подвукао да жели „да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања, и да се укину кметства и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике, с правичном

⁶ Нав. према М. Ерић, *н. д.*, стр. 246.

⁷ Т. Milenković, *Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918–1929. godine)*, Beograd, 1970, str. 12. Видети опширније: D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd, 1970, str. 264–266.

⁸ „Poslanica Nar. Vijeća SHS seljacima“, u: F. Šišić, *Dokumenta o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb, 1920, стр. 247.

надокнадом досадашњим њеним власницима. Нека сваки Србин, Хрват и Словенац буде на својој земљи господар. У слободној држави Нашој може да буде и бит ће само слободних власника земље“. Након извршења реформи, поручио је регент сељацима, земља ће бити само „Божја и њихова, као што је то већ одавно у Србији“.⁹ Милутин Јакшић је значај ових речи из манифеста толико високо уздизао тврдећи да ће се дуго „благосиљати велика реч нашег витешког престолонаследника... Та ће се реч спомињати кроз векове“.¹⁰

И у декларацијама и у Манифесту уочљиво је неколико тенденција: укидање феудализма као ретроградног система; постизање социјалне правде; потреба да се аграрно питање разреши на праведан и законит начин; да се успостави слободно сељачко власништво над земљом. Посебно је значајно регентово истицање Србије као својеврсног узора, што ће иначе бити веома присутан елемент идеологије.

„Угаони камен аграрне реформе у Југославији после 1918. године биле су Претходне одредбе за припрему аграрне реформе из фебруара 1919. Оне су обезбедиле идеолошки оквир целокупне реформе“¹¹ и предвиђале следеће: 1) укидање кметства и кметству сличних односа и колоната у Далмацији, уз државну надокнаду феудалне ренте за 1918. годину, као и могућност државних давања привремених ренти, како бивши власници не би остали без средстава за живот; 2) одштету за одузету земљу, која се могла наплатити и у форми земљишног поседа, *под условом да га власник сам обрађује*, али је остављено да се начин одштете посебно утврди; 3) обустављање свих правних спорова проистеклих из феудалног типа односа; 4) експропријацију свих великих поседа: они ће бити подељени сиромашним земљорадницима, у чему ће предност имати ратни инвалиди, добровољци и удовице погинулих у рату; 5) дефинисани су само поседи који се имају без даљњег сматрати великим поседима; 6) неодложну експропријацију без надокнаде свих имања Хабзбурга и династија непријатељских земаља, као и поседа који су даривани туђинцима за услуге страним династијама; 7) до коначне поделе великих поседа, они ће бити дељени предвиђеним категоријама становништва у привремени закуп; 8) разрешавају се сви закупни уговори на великим поседима које сам закупник не обрађује као стручно лице или лично, док се остали закупни задржавају уз могућност ревизије услова закупнине; забрањено је давање земље у подзакупе; 9) шумски поседи прелазе у власништво државе, уз одштету која ће бити накнадно одређена; земљорадници добијају право да у њима напасају стоку и набављају

⁹ „Manifest Regenta Aleksandra narodu“, u: F. Šišić, *Dokumenta o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb, 1920, стр. 299.

¹⁰ М. Јакшић, *Аграрна реформа*, Велика Кикинда, 1920, стр. 7.

¹¹ J. Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, Oxford, London, 1955, стр. 345.

дрва за огрев и грађу; 10) ревизију сегрегација; 11) оснива се посебно тело, Државни уред за аграрну реформу, под надзором Министарства за социјалну политику; 12) изузима се од Одредба простор Србије до 1912. године; 13) забрањује се отуђење или давање у закуп земљишта добијеног у складу са Одредбама; 14) од „благодати“ документа се изузимају они који након његовог објављивања буду осуђени за отимање земље и пљачкање туђих поседа.¹²

У погледу карактера Претходних одредаба Мијо Мирковић је уочавао да је „занимљиво како је ова аграрна реформа постављена на правну основу. *Влада је сама извршила низ револуционарних аката против приватне својине...* (подв. С. М.)“¹³ Ово је констатација од великог значаја и њена се далекосежност не може исправно разумети изван тадашњег европског искуства са аграрним реформама, али пре свега изван контекста који је уобличен решењем аграрног питања у Србији. У њој је, наиме, приватно власништво над земљом, низом законских мера државе током 19. века, одавно било суштински ограничено.¹⁴ Посебно треба истаћи и покушај еتابлирања својеврсног „култа рада“, у смислу да се земља додељује онима који ће је лично обрађивати.

Није без значаја ни чињеница да је аграрна реформа у почетку стављена под надлежност Министарства за социјалну политику, чиме је истакнут, у суштини, каритативни карактер реформе. До оснивања посебног министарства за аграрну реформу дошло је фебруара 1919. године.¹⁵ Током априла 1919. именован је министар Фрањо Пољак, а Привремено народно представништво је, без расправе, озаконило текст Претходних одредаба. У акту министра Пољака којим је Представништву упућен предлог за озаконење Одредбама истиче се да, упркос неиспуњавању све неопходне процедуре, „хитност и важност предмета не може чекати“¹⁶ редован ток. Тада је Одредбама дата „моћ закона“.¹⁷ У наредном периоду, све до доношења закона о ликвидацији аграрне реформе 1931. године, процес је извођен на основу владиних уредаба и подзаконских аката, што је био извор бројних расправа, критика и политичких препирки између власти и опозиције.

¹² „Претходне одредбе за Припрему Аграрне Реформе“, у: Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији, 1918–1941*, Београд, 2002, стр. 223–225.

¹³ М. Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб, 1968, стр. 205.

¹⁴ Ž. Đorđević, „Zemljišni minimum i zemljišni maksimum kao ograničenja razvoja Srbije u novo doba“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ur. L. Perović, Beograd, 1994, str. 113–121; М. Илић, „Sitno posедništvo kao коћница економске модернизације Србије у првој половини XX века“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, ur. L. Perović, Beograd, 1994, str. 101–111.

¹⁵ *Службене новине Краљевине СХС*, 18. фебруар 1919.

¹⁶ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 8. април 1919.

¹⁷ *Исто*, 23. мај 1919.

Министарство за аграрну реформу пратила је судбина првих југословенских влада. У периоду који је хронолошки оквир овог рада измењала су се четири министра за аграрну реформу, али је карактеристично да су у већем делу тог периода они долазили из Демократске странке (од априла 1919. до фебруара 1920. и од маја 1920. до избора за Конституанту). Политика коју би спроводио министар за аграрну реформу била је у жижи интересовања, а њен значај огледа се и у чињеници да је, на пример, у образложењу оставке своје владе, августа 1919. године, Стојан Протић изричито навео, као један од кључних разлога за оставку, неслагање са министром за аграрну реформу „у обиму и начину извођења аграрне реформе“.¹⁸ По правилу, у владама које су образовале демократе аграрној реформи се придавао велики значај, док се у владама које би формирали односно водили радикали аграрно питање једва помињало, што је свој израз налазило у владиним декларацијама и дебатама о њима у Привременом народном представништву.

Правни нихилизам и релативизација приватног власништва – битни пратиоци идеологије

Супротстављене политичке опције у Краљевини СХС у погледу односа према аграрном питању могу се поделити, сасвим условно, на „револуционарну“, окупљену око Демократске странке, и „легалистичку“ или „традиционалну“ или „конзервативну“, окупљену око Народне радикалне странке. Неки од битних елемената аграрне политике, и „револуционарне“ и „легалистичке“, у облику у којем их налазимо у Краљевини, и који чине квинтесенцију њене идеолошке димензије, јесу правни нихилизам и непосредна или посредна релативизација приватног власништва и других начела либерализма и капитализма. Такве појаве, које су биле у најоштријој супротности са – и тада и данас у модерним друштвима још увек владајућим начелима – правном државом и сакросанктношћу приватне својине, морале су се објашњавати и оправдавати вишим начелима.

Један од облика манифестације правне либералне државе је одсуство сваке револуционарности у деловању власти, а нарочито поштовање закона. Речју – правна држава. Легални оквир деловања, иако није једини, свакако је нужан услов без којег се не може замислити правна држава, тако да су и заступници револуционарних начела у свакој модерној политичкој култури увиђали потребу озакоњења својих револуционарних мера. Ипак, у Краљевини је, без обзира на непрестано истицање важности законског решења аграрне реформе, без обзира на то да ли је истицана револуционарност самог чина или пак континуитет са Краљевином Србијом, у пракси преовладавао дух игнорисања правних оквира питања које је играло веома важну улогу у

¹⁸ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 4. август 1919.

државном и друштвеном животу новонастале државе. У погледу правног обликовања реформских активности дуго се лавирало у провизорном стању дефинисаном Претходним одредбама и великим бројем уредби.

Када је реч о присталицама револуционарних (или „револуционарних“) мера, предочићу само неколико примера. У свом раду посвећеном аграрном питању Д. Лапчевић је изнео становиште карактеристично за социјалистичку идеологију: „Ми не спадамо у оне којима је закон фетиш, светиња; зато се ни у колико не срдимо ако Влада и мимо законитог рада учини што добро“. Штавише, Лапчевић је сматрао да је на народу било да сâм реши аграрно питање „па је и требао без икакве надокнаде, раздијелити и у своје руке узети земљу која му припада, онако исто, као што је то учинио сељак у Шумадији 1804 и 1815 г.“ Услед расапа Аустроугарске, наставља Лапчевић, „народ је био у положају да за 24 сата сам ријешити једно од најважнијих својих питања“.¹⁹ Он је, даље, критиковао идеју надокнаде и откупа добара од власника, наглашавајући да је то „пошљедица правничког кретенизма“,²⁰ док је у истом маниру В. Кораћ истицао да су замерке о незаконитости неких поступака у аграрној реформи „ситне парламентарне и јуристичке мушице“.²¹

Министар Фрањо Пољак је маја 1919. године у Народном представништву правдао незаконито поступање једног среског начелника у Брчком и одобрио његов поступак речима да „земља припадне ономе, који је ради. (Буран аплауз и живо одобравање). Са ове три ријечи казано је заправо све, што је аграрна реформа...“²² Закон ту није пресудан. На примедбу да се у погледу појединих питања ишло чак и мимо прописа Претходних одредаба, Пољак је одговорио: „Ако је у provedби аграрне реформе у том смјеру... *предузето нешто преко претходних одредаба*, то није учињено посве по закону, али учињена је ствар, коју *треба резумети и одобрити*...“ Ако је и противзаконито деловао, државни орган, спречивши „могућност, да ће се против државе нешто учинити или да се државни ауторитет погази, да настане бољшевизам... онда *заслужује само похвалу*“ (све подв. С. М.).²³

Када је било „корисно“, норма се могла и поштовати на крајње инвентиван начин. У појединим ситуацијама ишло се до апсурда, па је иначе несумњиво напредан чин укидања кметства, у околностима недовршене правне основе, добијао гротескне обрте: на извесним беглучким имањима примењена су решења из Претходних одредаба која су предвиђала да се сва имања преко сто јутара дају у привремени закуп сељацима *ако прети*

¹⁹ Д. Лапчевић, *О аграрном проблему*, Сарајево, 1920, стр. 73, 74.

²⁰ *Исто*, стр. 11.

²¹ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 11. март 1920.

²² *Исто*, 23. мај 1919.

²³ *Исто*.

опасност да у противном неће бити обрађена. Када су се двојица бегова пожалила на претеће држање сељака и да *због таквог става сељака* неће моћи да обраде своја имања, министар је објаснио да, будући да „сами жалиоци (двојица бегова – прим. С. М.) наводе да земљу неће моћи обрадити, *јер им сељаци прете*“, то је давање у привремени закуп њихове земље тим истим сељацима оправдано и у складу са Одредбама. Радикалски посланик Салихагић тврдио је да нема приговора на принцип да се земља да беземљашима, али је указао да поједини сељаци своја имања остављају необрађена а узимају беглучка како би присвојили што више земље. Осим тога, Салихагић је тврдио, а Пољак демантовао, да је министар сељацима говорио да ће добити земљу, коју могу потом „скупо продати“ ако се селе, што је такође било незаконито.

Главна замерка Стојана Протића, приликом подношења оставке његове прве владе, била је та што је Пољак, наводно, избегавао доношење закона о аграрној реформи и све решавао уредбама, што је Протић означавао као „аномалију“. „Та законска база била је веома потребна јер је тако крупне ствари радити без икакве законске основе, господо, врло опасно.“ Министар Пољак је на своју руку, како је Протић доказивао, у Аграрном одбору чак почео самостално да прави законски предлог без знања Савета.²⁴ На ове оптужбе Пољак је одговарао противоптужбама у којима је он са своје стране теретио Протића за намерну опструкцију доношења закона о аграрној реформи и та међусобна оптуживања трајала су до у недоглед.

Како би се добила макар каква правна форма, Министарски савет и само Министарство за аграрну реформу издавали су бројне уредбе, које су двоструко спорне са становишта правне државе: 1) уредба је, нарочито према тадашњој правној пракси, представљала ванредну интервенцију државе у неком нерешеном правном питању и 2) све донете уредбе које су се тичале аграрног питања ограничавале су приватно власништво и јачале улогу државе у аграрним односима.

У овом сегменту анализе идеологије треба поменути и то да су поједини противници аграрне реформе заиста настојали да се правним формализмом избегну њене последице, али је значајно и инсистирање њених радикалних присталица на томе да је свако ко се залагао за правно валидну законску регулативу аграрне реформе самим тим био и њен противник.

Речени правни нихилизам као последицу је имао, пре свега, релативизацију „светиње“ приватне својине. Та релативизација такође је морала да буде оправдана аргументацијом која је налажена у идеолошком инвентару оних који су се залагали за радикално решење аграрног питања. Тако, према писању *Демократије*, беглучка имања нису законито добијена, као уосталом ни феудални поседи уопште. Држање поседа од стране ага и бегова је

²⁴ Исто, 25. август 1919.

чисто насиље, нарочито у Босни после 1908. године.²⁵ Иако су демократе и саме истицале свест о важности принципа приватне својине, ипак „ова светост својине има и тамних страна“. Она одговара само онима који нешто поседују. У одржању својих права поседници апелују на закон, а несопственици на „право на живот, – нешто што је у основи много јаче, него писани закон.“ Сопственици су себични и ту је главни проблем. „Сопственици, дакле, хоће да господаре и да тиранишу несопственике *стално*, вечито и за то се у историји појављују с времена на време кризе сопствености.“²⁶

Наводећи пример како су једном велепоседнику жито оштетили мишеви, М. Јакшић пише да се из тог примера види „колико смо ми *жртве једне од векова наслеђиване заблуде о светињи и неограничености својине земље и земаљских производа* (подв. С. М.). Богаташи могу усев оставити на њивама, по вољи га запалити или место људима мишевима и хрчковима за плен оставити и однеговати читавој околини хиљаде и стотине хиљада примерака најбоље пасмине жгадије“.²⁷ М. Јакшић је сматрао да је у аграрној реформи најбоље да се постигне синтеза „приватне својине и државног социјализма. Савршенство је и овде као и иначе у хармонији противности“.²⁸ Уз све ово, у *Демократији*, као и у писању демократама блиских аутора, врло често се говори и о капитализму у негативном контексту: о „канцама капитализма“, о „капиталистичком нагомилавању земљишта“, о сељаку-колонисти као „плену каквог капиталисте“ и слично.

Када је реч о Радикалној странци, стање је нешто компликованије. Својом одбраном „светиње приватне својине“ Радикална странка је остваривала двоструки циљ: настојала је да обезбеди подршку крупног капитала, као и да одбрани традиционални облик својинских односа који је постојао на српском селу и који је, објективно, стварао и одржавао сељака зависног од државног интервенционизма и суштински непотпуног власника имања. Мере које су везивале сељака за минимум неутуђивог поседа, иако дубоко антилибералне, слављене су као сигуран механизам одбране сељакове имовине. Радикална странка је у основи била верна овом пасторалном, конзервативном схватању села и сељаштва, са патернистичким односом, такође антилибералним у својој суштини: „*Чувајући земљорадника широм целе Краљевине, радикална странка чува светињу његове имовине, чува му земљу и не допушта да се приватна својина отима* (подв. С. М.)“.²⁹ Међутим, заштита приватне својине у либерално-капиталистичком друштву не подразумева патернистичко ограничавање слободе располагања том имовином од стране државе (а понајмање странке) као што је то био случај у Србији.

²⁵ *Демократија*, 29. октобар 1919; 29. новембар 1919.

²⁶ *Демократија*, 17. октобар 1919.

²⁷ М. Јакшић, *Аграрна реформа мора победити*, В. Кикинда, 1920, стр. 9.

²⁸ *Демократија*, 25. јун 1919.

²⁹ *Самоуправа*, 25. август 1920.

Ту је дакле реч о сасвим особеном разумевању начела „светости приватне својине“, инкопатибилном са његовим модерним поимањем. И М. Зебић је похвално писао да су „демократски дух и осећај правичности српскога народа освештали... овај принцип столетном праксом и сталном заштитом најширих слојева земљорадника и њихових поседа“.³⁰

У том смислу значајни су закључци Љ. Димића да је „мали посед и његов власник, кога држава из крајње прагматичних разлога штити (у гладним годинама ослобађа пореза или укида његове дугове), једна... од основних препрека модернизације српског друштва и бржих структурних промена... Покушаји аграрне реформе и колонизације... стварали су зависног сељака који живи на граници егзистенције, привређује нерентабилно, задужује се. Простор на коме живе Срби тако је, у исто време, посматрачима са стране изгледао као идилични 'рај за сиромашног сељака', а онима који су у њему преживљавали као простор без перспективе и будућности...“³¹ У сличном смислу је и Мирко Косић тридесетих година писао да је привреда Југославије „натурално фаталистичка. То је менталитет још из негдашње наше привреде чија је производња почивала на шљиви и свињама, два артикла која могу да оману годину-две па и три, али код којих кад понесе четврта позлате се и све прошле слабе. То је менталитет самодоволне натуралне привреде... У таквој привреди државна бирократија углавном чека да дођу берићетне године па да наплати за државну благајну 'заостатке' и пропусти танких година“.³² Поред тога, кредитирање сељаштва било је један од видова корупције и контроле,³³ нарочито с обзиром на то да је у случајевима презадужености сељак остајао у милости државе.³⁴ У таквим оквирима није било могућности за развој модерних друштвених институција.

Ипак, на основу писања *Самоуправе* о начелима којима се треба руководити у питању приватне својине, могло би се закључити да је радикалски став био врло уравнотежен. М. Иванић је у чланцима у *Самоуправи* инсистирао на разлици између феудалног, наслеђеног, и капиталистичког, стеченог добра, не пропуштајући да идеје Шећерова о ограничењу својине „у обиму“ пореди са бољшевизмом. Суштина радикалског става је да ће се ликвидирати и најмање агинско имање, али не и капиталистички велики посед.³⁵ Међутим, „ако хоћемо... да смо доследни, те да поштујемо основно

³⁰ М. Зебић, „Унутрашња колонизација у вези аграрне реформе“, *Алманах Уоружења правника Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1920, стр. 314.

³¹ Љ. Димић, „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлошћу)“, у: Љ. Димић, М. Јовановић, Д. Стојановић, *Србија 1804–2004*, Београд, 2005, стр. 43.

³² Нав. према: В. Пгпа, „Neuspešni reformisti – srpski intelektualci u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 3, *Uloga elita*, ur. L. Perović, Београд, 2003, стр. 110.

³³ J. Tomasevich, *n. d.*, стр. 248–249,

³⁴ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918–1941*, Београд, 1958, стр. 83–89.

³⁵ *Самоуправа*, 5. септембар 1919.

начело на коме се заснива данашње друштвено уређење, онда без обзира на величину сваки капиталистички посед теоријски има да се сматра као права светиња, и друштво које се заснива на начелу личне својине никако не би могло... да, у неку руку самовољно, располаже са личном својином овога или онога појединца“. Лична својина има значај „у буквалном смислу светиње“. ³⁶ Међутим, „ма колико била важна ова или она група или категорија“, писао је даље Иванић, „опет ниједна од њих... није толико важна као цео народ; ми смо, с тога, трудили се увек да гледамо на интересе целог народа...“ У том циљу је потребно правити компромисе са начелима: признати приватну својину као светињу, али ипак спровести реформу; укинути феудализам, али дати надокнаду дотадашњим уживаоцима у висини једне трећине вредности поседа. ³⁷ За капиталистички велики посед, уколико и он буде „под ударом“ аграрне реформе, било је предвиђено да се плати цео износ вредности одузетог имања.

Поред свега наведеног, а на основу искуства из периода који је уследио, за радикале је инсистирање на поштовању закона у ствари било опробано средство фасадног легализма у којем се манипулише начелом законитости. Преузевши Министарство за аграрну реформу, Радикална странка се и сама уплела у низ незаконитих поступака. Појаву правног нихилизма у политичком искуству Србије, у којој су носиоци власти били углавном они који су се сада залагали за строгу законитост у вођењу аграрне реформе, прегнантно је описао Јаша Продановић: „Искуства код нас и искуства других народа није једно исто. Код других народа не само да поштују закон него се врши т. зв. лојална употреба законског права, а код нас не само да се не врши, лојална употреба законског права, него се газе закони. Министри стварају теорије о праву да газе законе и скупштине им то одобравају.“ ³⁸

Концепт сељачке државе као основни оквир идеологије аграрне реформе

*О, исправи тело и подигни главу
морну, да видиш куда невин ходиш.
Судба рода твога губи стазу праву
И зове те опет да државу водиш.* ³⁹

У контексту теме овог истраживања може се препознати својеврсна метаидеологија *сељачке државе*, чији је садржај вредносно артикулисао и саму аграрну реформу. Не треба посебно наглашавати да су међу полити-

³⁶ *Самоуправа*, 9. септембар 1919.

³⁷ *Самоуправа*, 12. септембар 1919.

³⁸ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 14. јун 1920.

³⁹ Песма под насловом *Сељаку*, објављена у *Селу*, 1. августа 1920.

чким и интелектуалним елитама постојали како јасна свест да је становништво новостворене државе већински сељачко тако и спремност да се та чињеница политички капитализује. Она је наглашавана небројено пута, али веома често са извесном дозом емотивности, макар и у лаганим наносима, али са снажним истицањем важности сељаштва. У Краљевини СХС земљорадник је „темељ наше државне зграде“,⁴⁰ па би и без нарочитих захтева сељаштва држава сама морала да пружи сељаку „оно што је његово било и што његово бити мора... Снага, срећа, напредак и развитак једне државе искључиво зависи о том, у колико су економски слободни, јаки, задовољни, срећни и ничим неузнемиравани њени грађани – у нашем случају сељаци...“⁴¹ Адам Прибићевић је сматрао да ће се унутрашњи државни проблеми решити „организујући државну власт примерено сељачкој економској бази нашег друштва“,⁴² док је, покушавајући да амортизује повремену употребу појма Велика Србија, његов брат, Милан Прибићевић, истицао да је тај појам повезан са сељачком државом, са правдом за сељака: Велика Србија је „у сељачкој свести, у сељачким правима, у сељачким дужностима“.⁴³ „То је аграрна реформа, сељачка браћо, у њој је права Велика Србија за сељака... Владаће са господом у друштву и сељак. И онај сиромашни“.⁴⁴ И. Ритиг је писао да у Краљевини „око 82% житељства јесу ратари, који живе од господарства, *те својим жуљевима прехрањују себе и уздржавају државу* (подв. С. М.)“.⁴⁵

За Ј. Деметровића, Југославија је била „домовина слободних сељака“,⁴⁶ па је и аграрна реформа „државна нужда и социјална потреба, а тек онда долази њено господарско значење“.⁴⁷ Тумачећи једну наредбу коју је издао Министарски савет у коме су демократи имали већину, Деметровић констатује, насупрот штуром правничком тону документа, учећавајући у њега значај који је сам желео, да је „ова наредба министарског савјета прекинула... са стољетним ропством и изабљивањем сељака... А сељачки је народ увидио, да слобода уистину значи и крух, и да је нова наша народна држава Југославија, права сељачка држава“.⁴⁸

Врло експлицитно се и у програму Демократске странке наглашава-ло да је Краљевина „сељачка држава; *интереси државе, интереси национални и интереси демократије захтевају да она то и остане* (подв. С. М.). Широке масе сеоских малих поседника једина су сигурна и здрава основа за

⁴⁰ *Демократија*, 10. јун 1919.

⁴¹ *Исто*, 9. новембар 1919.

⁴² А. Прибићевић, „Сељачки немири у Хрватској“, *Српски књижевни гласник*, 1/1920, Београд, 1920, стр. 204–209.

⁴³ *Српско коло*, 24. јул 1919.

⁴⁴ *Исто*, 31. јул 1919.

⁴⁵ I. Ritig, *Blagostanje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1919, str. 57

⁴⁶ J. Demetrović, *Agrarna reforma i demokratska stranka*, Zagreb, 1920, str. 3.

једну истински демократску владавину. Демократска странка ће целокупну државну економску политику водити у првом реду у складу са интересима земљорадника. Она ће се трудити да селу осигура онај утицај у свим јавним и државним пословима, који одговара важности његова положаја. Из истих тих виших националних и политичких разлога Демократска Странка ће вазда стајати на страни земљорадника...⁴⁹

Када је реч о Радикалној странци, у њеном званичном гласилу *Самоуправи* не наилази се често на експлицитно инсистирање на томе да је Краљевина *сељачка држава*, али се често наилази на идентификацију Радикалне странке и сељаштва. У таквом идентификовању ће још једино Савез земљорадника бити упоран, али са далеко мање резултата него Радикална странка. У самоперцепцији Радикалне странке као репрезента народа, појмови странке, народа и државе срасли су и у томе није било промене у односу на идеологију ове партије из периода пре 1918. године.⁵⁰

У првим годинама након уједињења учестало је позивање сељака да се политички ангажују, да се образују, да схвате да је држава у којој живе њихова држава. У томе су учествовале све политичке партије. „Ратар мора знати да данас цео народ представља државу. А народа има највише ратарског“. У новој држави „сваки наш сељак мора да се уведе у наше заједничке послове“.⁵¹ У програмском тексту „Шта хоће Савез земљорадника“, објављеном 1919. године, истакнуто је „да земљорадницима као најбројнијем и привредно најмоћнијем и најкориснијем *сталежу* (подв. С. М.)“ треба да се „прибави и очува живо и трајно непосредно учешће у свим радњама на пољу опште државне политике... које им припада по њиховој бројној и привредној надмоћности и важности“.⁵² Са конгреса Савеза земљорадника поручено је августа 1920. године да једино „у сељачкој држави на задружној основи, наћи ће сељак пуне услове за свој привредни и културни развитак“. Савез земљорадника се недвосмислено идентификовао као „антикапиталистичка“ и „антиварошка“ странка, као странка која је „за

⁴⁷ Исто, стр. 4.

⁴⁸ Исто, стр. 25.

⁴⁹ *Nacrt programa Demokratske stranke*, Novi Sad, стр. 8–9. У вези са идеолошким повезивањем ситног поседа и демократизма, који је основни предуслов правне државе, треба поменути и да је Тихомир Остојић писао на страницама *Нове Европе* о погрешној представи о Србима као народу којем је „демократизам урођен“. Србија је, у ствари, „у главном, патријархално друштво. А демократија није исто што и патријархалност. Баш напротив, патријархални дух цени личну власт...“, а то је, разуме се, у супротности са демократским начелима, дакле и са правном државом. Т. Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа*, 3/1920, Загреб, 1920, стр. 18

⁵⁰ О томе видети: L. Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd, 2006.

⁵¹ *Српско коло*, 27. фебруар 1919.

⁵² *Шта хоће Савез земљорадника*, Београд 1919, стр. 3–4.

измену ове капиталистичко-варошке државе у сељачку задружну државу“.⁵³ Орган Савеза земљорадника, *Село* се обраћа „вама земљорадници, који сте срж и снага државе. На вама је лежала прошлост, на вама почива садашњост, на вама је и будућност.“ Државотворност сељаштва се посебно истицала и наглашавала: оно је створило Србију, потом и Југославију, храни хлебом све остале. Са правом очекује сељаштво помоћ власти јер власт „дижући вас, диже државу“.⁵⁴

Драгић Муцић, представник Савеза земљорадника, у Привременом народном представништву је истицао да је и спољна политика била успешна „док су је спроводили оружани земљорадници – војска. Чим је она изашла из сељачких руку и дошла у руке грађанских влада, она је почела да се колеба и ниже неуспех за неуспехом“.⁵⁵ Варирајући познати слоган „Само слога Србина спасава“, у органу Савеза земљорадника појавио се слоган „Само слога сељака спасава“, имплицитно сугеришући идентичност ове две максиме.

Позивајући се на један чланак Станоја Станојевића о првој скупштини у Карађорђевој Србији, која је „све важне послове посвршавала за *свега десет дана*“, *Село* је у напису „Како је радио наш сељак кад је стварао државу“ посебно истакло Станојевићево писање да се „намеће поређење те прве шумадиске сељачке скупштине и њенога рада, са садашњом првом скупштином представника свих Срба, Хрвата и Словенаца. Каква разлика! Они неписмени шумадијски сељаци не свађају се око кворума, не циганче око положаја. Они раде!“ Овај напис прати упозорење да ове чињенице „добро утуве они којима је Усуд досудио“ да граде нову државу. У сличном маниру питао се и Никола Стојановић: „Зар наши учени државници не би имали много научити од сељака Милоша Обреновића?“⁵⁶

Државотворство сељаштва истицано је и у контексту идеје народног јединства. Јован Цвијић је писао да су сељаци „сасвим близу једни другима, особито српски и хрватски сељаци, који у истини представљају један народ... Ја сам последњих месеца путовао по српским, хрватским и словеначким покрајинама и свуда сам код сељака утврдио таква осећања, најпрецизније у Шумадији, оној Шумадији која се сва жртвовала за идеју народне слободе и јединства“. Цвијић даље наводи да у Шумадији нигде није наишао на сумњичења у погледу будућности заједничке државе, као што их има „у интелигенцији код варошана, а природно најчешће у Хрвата“⁵⁷. Тако је сељаштво промовисано у главни кохезиони фактор новонастале државе.

⁵³ *Село*, 1. август 1920.

⁵⁴ *Село*, 1. децембар 1919.

⁵⁵ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 9. март 1920. (Говор је прештампан у: *Село*, 14. март 1920.)

⁵⁶ Н. Стојановић, *Сељачка демократија*, Сарајево, 1920, стр. 23.

⁵⁷ *Просветни гласник*, јул 1920.

И Стјепан Радић, тај „кратковиди пророк сељачких маса“, како га назива Иво Банац, који се о аграрној реформи није изјашњавао, тако да његово држање о том питању остаје и данас магловито,⁵⁸ захтевао је „да се свеукупна влада и управа мора до темеља промијенити према сељачкој потреби и према сељачком праву“.⁵⁹ Браћа Радић су говорила да у називу странке реч *сељачка* има значење „политичко, господарско и друштвено. У политичком смислу значи сељачка странка то, да сељачки сталеж, као огромна већина хрватскога народа, има добити сву власт...“⁶⁰ Овај захтев се изводи из чињенице да је хрватски народ сељачки и да стога и хрватска држава треба да буде сељачка држава.⁶¹

Својој идеологији Радић је остао доследан тако да се сличне поруке могу наћи и у програму странке из 1923. године. Сељаштво је „преогромна већина свега народа“ у Хрватској, па следствено томе треба да буде заступљено и у средишту одлучивања о свим питањима државног живота, у Сабору. Та „сељачка држава је ограничена заједница **слободних и уједињених домова**“, а за „свестрани напредак сељачкога дома ствара се посебни закон о сељачком наслеђеном праву и господарској слободи у духу старог обичајнога задружнога права, а у складу са данашњим мишљењем и потребама сељачкога народа“.⁶² Љубица Вуковић је закључивала да се сељачка политика „апсорбовала у тежњи да се уреди једна пољопривредна, сељачка држава“.⁶³

Идеологија аграрне реформе у јавној дебати

Анализа идеолошког аспекта аграрне реформе, а нарочито њеног темеља – идеје сељачке државе, показује, упркос оштрој борби међу политичким партијама у погледу начина њеног извођења, изражено *вредносно јединство* међу различитим политичким оријентацијама у погледу основних идеолошких поставки. Ово је уопштена оцена која, иако је у претходном делу рада донекле наговештена, подразумева више нијансирања како би се у целости расветлила. Ипак, управо ова чињеница помаже да се реконструишу структурни елементи идеологије о којој је у овом раду реч. Зато је овом приликом избегнут детаљан приказ појединости партијских стајалишта и предочен један покушај синтезе онога што би се

⁵⁸ Н. Гаћеша, „Аграрни програми грађанских политичких партија у Југославији између два светска рата“, *Радови из аграрне историје и демографије*, Београд, 1995, стр. 139–142.

⁵⁹ S. Radić, *Politički spisi*, Zagreb, 1971, str. 337

⁶⁰ A. Radić, S. Radić, *Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka?*, Zagreb, 1908, str. 31.

⁶¹ *Исто*, стр. 35.

⁶² *Božićnica, Hrvatski republikanski seljački kalendar za prostu godinu 1923*, Zagreb, 1922, str. 51.

⁶³ Љ. Вуковић, *Хрватски сељачки покрет браће Радић*, Београд, 1940, стр. 167.

могло назвати заједничким вредносним системом који су делиле готово све водеће политичке оријентације у новоствореној држави. Поред нормативне димензије, чија је основа предочена, идеолошко мишљење аграрне реформе потребно је спустити и на ниво појединаца који су за аграрну реформу војевали по штампи, у народном представништву, у ауторским текстовима по часописима, у брошурама.

Аграрно питање добило је у новоствореној југословенској држави, судећи по броју објављиваних текстова о том проблему, макар на декларативној равни, итекако релевантној за анализу идеологије, врхунски значај. Економски стручњак М. Влајинац писао је у *Српском књижевном гласнику* да се мора признати да је „питању о аграрној реформи дато прво место међу другим многобројним крупним питањима“.⁶⁴ Према другом аутору, аграрна реформа „мора бити тако мудро и опрезно изведена да она буде подлога друштвене слоге, државне снаге и материјалног напретка народног“.⁶⁵ Поред тога, аграрно питање је истовремено постало, према Витомиру Кораћу, питање „које одређује и политичко групирање у нашој земљи“, док је аграрна реформа „полуга државне политике“.⁶⁶

Посматрана као чин задовољења правде, аграрна реформа била је тема дана парламентарних дебата, новинских дискусија, тематских брошура. Витомир Кораћ је уочавао да се чак и питање коалиција за састављање влада и политичких блокова прелама управо на питању аграрне реформе. „Баш она је оно питање у којем се ове две групе (реч је о подели на присталице и противнике аграрне реформе – С. М.) безизнимно побијају“.⁶⁷ Иако је радикалска *Самоуправа* својевремено тврдила да аграрно питање није социјално питање, Велизар Јанковић је у једном свом говору у Сарајеву истакао да је аграрна реформа и социјално питање од чијег ваљаног решења „зависи хоће ли бити мира у овој земљи или не“.⁶⁸ Чак ни закон о држављанству, као један од темељних закона, није толико релевантан колико су нужни „закон о аграрној реформи и закон о накнади штете, које народ једва чека да их Представништво реши“, истицао је посланик Илија Илић.⁶⁹

Као манифестација духа времена, писао је М. Јакшић, „економско ослобођење нашег народа Аграрном Реформом као продукт великог светског рата и **револуције** такође је угибању. Под првим надахнућем **револу-**

⁶⁴ М. Влајинац, „Аграрна реформа: општи поглед“, *Српски књижевни гласник*, 1/1920, Београд, 1920, стр. 596.

⁶⁵ М. Зебић, „Унутрашња колонизација у вези аграрне реформе“, *Алманах Удружења правника Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1920, стр. 298.

⁶⁶ Ј. Demetrović, *Agrarna reforma i demokratska stranka*, Zagreb, 1920, str. 3.

⁶⁷ В. Кораћ, *Борба за аграрну реформу*, Београд, 1920, стр. 23.

⁶⁸ *Самоуправа*, 27. 11. 1919.

⁶⁹ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 14. јун 1919.

ције постиже оно знатну висину таласа...⁷⁰ Јакшић је иначе био близак Демократској странци, којој је било својствено да истиче револуционарност како уједињења тако и мера које би то уједињење требало да учврсте. Међу њима је аграрна реформа имала истакнуто место. Истицање револуционарног момента у идеолошком аспекту аграрне реформе у Југославији нема, према мишљењу Дорин Варенер, превише смисла, као што уосталом ни аграрно законодавство није идеолошки обојено већ је резултат постојећег континуитета.⁷¹ Ово гледиште које износи Д. Варенер ипак занемарује околност да је и унутар таквог система постојала идеолошка потка у виду мање или више експлицитне глорификације одређеног вида решења аграрних односа, пре свега оног који је био карактеристичан за предратну Србију.

Говорећи о идеолошком аспекту аграрне реформе, нарочито је важно уочити чињеницу да је готово немогуће пронаћи појединца или организацију која то питање не би сматрала императивом, осим оних који су реформом били непосредно оштећени. То је на најбољи начин изразио министар за аграрну реформу Фрањо Пољак када је изјавио у Народном представништву да „нема никога, тко би казао, да је против аграрне реформе, једино можда онда ако се збуни“.⁷² Чак су и политички људи који су били јасно профилисани као конзервативни, па чак и „оптуживани“ као реакционари и противници аграрне реформе, писали о њој као о саморазумљивој потреби и позивали се на модерност: „Сматрам за потребно да нагласим“, писао је Ј. Лалошевић, „да нема данас ни једног просвећеног политичара, нема ни једног, својој лепој новој отаџбини оданог Србина, који не би увиђао, да је неодложна потреба, да се аграрна реформа реши успешно, темељно, у духу модерног демократског доба“.⁷³ Гласило Демократске странке, *Демократија* је питала: „Која странка сме да не решава ово питање, које ће *једино и искључиво оправдати рад Нар. Представништва* (подв. С. М.) у очима целог народа?“⁷⁴

Значај који је придаван аграрној реформи у периоду након уједињења у извесној мери је пренаглашаван, али сведочи о свеобухватности, тоталитету идеологијског обрасца. Аграрна реформа је „не само стручно пољопривредно и социјално, већ у истој мери и најкрупније наше национално и политичко питање, питање опстанка и напретка Југославије, опстанка и осигурања нашег народног уједињења и напретка наше националне

⁷⁰ М. Јакшић, *Аграрна реформа мора победити*, Велика Кикинда, 1920, стр. 3.

⁷¹ D. Warriner, „Urban Thinkers and Peasant Policy in Yugoslavia, 1918–1959“, *The Slavonic and East European Review*, 38/1959, London, 1959, str. 60.

⁷² *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 10. јул 1919.

⁷³ Ј. Лалошевић, *Аграрна реформа у Војводини*, Сомбор, 1920, стр. 11.

⁷⁴ *Демократија*, 18. јун 1919.

културе“.⁷⁵ Слично су интонирани и многи други написи и јавни наступи политичара и стручњака. *Демократија* је писала да је аграрно питање не само „једно од најтежих, него је и једно од судбинских питања“, од којег зависи мир, безбедност, задовољство људи, финансије, економија. Аграрна реформа је важна јер је њу покренуо сам народ који се вековима бори за земљу. Без аграрне реформе испоставило би се да је Србија критиковала завојевачка царства тек ради саме критике, а не због тешког положаја тамошњих сународника.⁷⁶ За посланика Живка Продановића аграрна реформа је један „новум“. „Нема сумње“, сматрао је Ж. Продановић, „да би у питању аграрне реформе морали људи сасвим другим начином да мисле него што смо ми расуђивали пре овога великога рата“. Питање аграрне реформе је „свето питање“, а као министра за аграрну реформу треба „да поздравимо човека најбољег у овој држави; човека који има највеће срце... (подв. С. М.)“⁷⁷ Не треба посебно истицати колико је овакво размишљање у ствари разумевање аграрне реформе као превасходно социјалног питања и готово каритативне мере.

Славко Шећеров, економски стручњак и главни тумач стајалишта Демократске странке по питању аграрне реформе, истицао је да у корист аграрне реформе говоре „не само разлози државни, друштвени, научни, него и опште културни“. Ово становиште Шећеров је оправдавао тиме да ће се, након реформе, умни људи посветити „културном раду“, „стварању културних и моралних вредности“, уместо „нагомилавању богатства“, које неће бити могуће након ограничавања својинских права „у обиму“.⁷⁸

Једном започета релативизација одређених норми неминовно ће у појединим манифестацијама бити доведена и до својих крајњих исхода, који су могући чак и онда када се официјелна идеологија са њима конфронтира, а камоли када им иде на руку. И будући да је око аграрног питања настала читава једна библиотека разноврсних радова, тако су и представници екстремније левнице имали о томе шта да кажу. Са њихове стране, у контексту борбе за аграрну реформу, биће промовисан и следећи поклич: „**Никакве реформе неће дати нашем народу праву Слободу, Једнакост и Братимство, докле се не укине проклето приватно власништво**“.⁷⁹

Било је нарочито важно подвући легитимност аграрне реформе, а то се постизало како аргументом традиције (вековна борба за ослобођење, континуитет слободног сељачког поседа у Србији и сл.) тако и аргументима

⁷⁵ В. Кораћ, *Чија је земља у Југославији?*, Београд, 1920, стр. 10.

⁷⁶ *Демократија*, 6. новембар 1919.

⁷⁷ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 10. јул 1919.

⁷⁸ С. Шећеров, *Из наше аграрне политике*, Београд, 1930, стр. 7.

⁷⁹ I. Malinar, N. Smoljanović, *Agrarna reforma i razdioba veleposjeda*, Vukovar, 1919. (Аутори су социјалдемократе.)

модерности и истицањем научне заснованости мера које се предузимају у циљу извођења аграрне реформе. Славко Шећеров је нарочито истицао да аграрну реформу захтевају „разлози економске науке“.⁸⁰ И премда је тог научног тона, а нарочито научних показатеља било понајмање, ипак је тај аргумент (научна заснованост) за једну идеологију која је у модерно доба требало да обезбеди своје следбенике био од велике важности.⁸¹ Противници аграрне реформе, према речима њених присталица, осуђени су на пораз, јер су на њеној страни, по Адаму Прибићевићу, „број, свест, правда и све што је напредно у нашем народу“.⁸² Али будући да су заступници опречних ставова у погледу аграрне реформе имали своје научне аргументе, њих је требало дискредитовати. Томе се посветио Витомир Кораћ: „Разни ’стручњаци’ војују против аграрне реформе са својим ’стручним’ разлозима, који су не само сумњиви са чисто стручног гледишта, већ управо смрде као антисоцијална, антикултурна и антинационална работа“.⁸³

У коликој мери је за идеологију ипак битнија оријентација на праксу, у смислу да је потребно да идеологија буде делатна, а не теоријска, казује и следећи пример, у којем се види да је политичка прага понекад подизана на ниво начела: са страница *Демократије* С. Вукосављевић је поручивао да се треба „чувати навике да се траже идеална решења. И мудрости може да буде и одвише. Није практична ни плодна она мудрост, која би све зауставила док се не нађе једно идеално решење аграрног питања, које би потпуно задовољило *све* интересе и *све* обзире“. Оне који би желели да ствари реше сасвим педантно, Вукосављевић пита да ли су за то способни, „да ли знају – и да ли се то уопште може и знати – све социјалне законе, које је потребно знати за стварање једног идеалног решења аграрног питања“.⁸⁴

Аграрна реформа је имала задатак да створи такве односе који ће превазићи супротности капиталистичког друштва, пре свега државним интервенционизмом, јер „није корисно ни за државу да допусти да овај мотив (повећавање капитала – С. М.) буде доминантан у свим економским радњама, јер иде за повећањем економских разлика и за стварањем политичке олигархије“. Можебити и без намере, Шећеров стиховано закључује: „Није корисно за друштво да тај мотив влада, јер кад се један диже, други пада... Великих може да буде где има малих. Модерно друштво не жели великих...“⁸⁵

⁸⁰ С. Шећеров, *н. д.*, стр. 6.

⁸¹ О томе видети: R. Boudon, „Explication, interprétation, idéologie“, *L’Univers philosophique*, ur. A. Jakob, Paris, 1989, str. 252.

⁸² *Српско коло*, 1. април 1920.

⁸³ В. Кораћ, *Чија је земља у Југославији?*, Београд, 1920.

⁸⁴ *Демократија*, 26. јун 1919.

⁸⁵ С. Шећеров, *н. д.*, стр. 6.

Понекад је аграрној реформи учитаван смисао апсолутне нужности, природног тока ствари коме је немогуће супротставити се. У Народном представништву Витомир Кораћ је бранио Претходне одредбе од напада оних који су наглашавали одсуство правне основе за тај акт, упозоравајући да и ако их не прихвате будуће владе, те одредбе ће „постати законом силом историјске нужности...“⁸⁶ Представник Савеза земљорадника у Народном представништву Драгић Муцић је истицао да „решење аграрног питања очекују жудно у свим крајевима наше простране отаџбине... Селјак онај неуморан трудбеник тражи да земљиште које ради буде његово, захтева у име напретка, у име културе, правде, хуманитета, да се средњи век, који у приликама поседа још влада, прекине, да се онемогући експлоатација човека човеком, да се велепосед разбије и да се створи што већи број задовољних и сретних малих поседника“.⁸⁷

Околности у којима је отворено аграрно питање, као и вредносне оријентације које су артикулисале његово решавање, на најбољи начин формулисао је један од носилаца аграрне реформе у њеној првој фази, економски стручњак С. Шећеров: повратници из рата „били су без помоћи и средстава, а велики поседник је имао свега превише... Они који су били заробљеници у Русији и преживели тамошњи режим, видели су да постоји неко решење овог питања. Они који су били као заробљеници у Србији, видели да је тамо то питање великих поседа решено и да их тамо нема. И поврх тога, национални осећај Срба, а нарочито добровољаца се бунио против егзистенције великих поседа. Наш словеначки елемент је најагресивнији у својим аграрним захтевима. Они који су били добровољци, сматрају справом велике поседнике као своје угњетаче и гониоце, а они који нису били добровољци гледају на њих као на крвнике, који су им толике сроднике и браћу уништили. Зато аграрни покрет има добрим делом и национално обележје“.⁸⁸ Управо у овом тексту, насталом у контексту политичке борбе око извођења аграрне реформе у Краљевини, до пуног изражаја долазе основне црте социјалног и националног аспекта њених идеолошких основа.

Свој напис о аграрној реформи, који има стручне претензије које добрим делом испуњава, Љ. Радић завршава следећим речима, које такође сублимирају готово све аспекте идеолошке основе аграрне реформе и пружају још једну илустрацију снажне емотивне обојености дискурса о њој и повезаности визије благостања са праведним решењем аграрног питања: „Продуцирати у слози, као слободан, пунољетан народ, у заносу стечене слободе, да сви сталези, сви занати процвату и да излијечимо ране и штете, исплатимо државне дугове, који ће нам остати, а које ће бити задње

⁸⁶ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 25. август 1919.

⁸⁷ *Исто*, 2. јул 1920.

⁸⁸ С. Шећеров, „Аграрне прилике у Војводини“, *Мисао*, 1/1920, Београд, 1920, стр. 464.

робство, под којим ће тражити да нас скуче капиталистичке државе запада, ето програма за нов живот, који почимље сутра. Слободни у тијелу, у духу, слободни од сваког дуга и порока прошлости, ступат ћемо тек онда као пуни људи новим, широким друмом слободе!⁸⁹ Све то је требало да омогући аграрна реформа.

Ипак, у истицању важности аграрне реформе, као процеса са значајем судбинске предодређености, којем није било довољно придодати само ауторитет економске науке, већ ју је требало везати за вишњу вољу, најдаље је отишао Милутин Јакшић. Он је у једном напису о аграрној реформи овој придружио есхатолошки смисао: „зато што је оно што се изводи Аграрном Реформом божја ствар, за то што је за њу ’глас Сина Божјега’ мора он победити, те за велико страховање нема повода“.⁹⁰

Закључак

Идеолошка база, чијом експлоатацијом је објашњавана аграрна реформа, открива у коликој мери се у једном, на први поглед не тако истраживачки изазовном питању *преламају готово сва круцијална питања у Краљевини*: политичко груписање, социјални проблеми, национално питање. Пажљиво истраживање овог феномена указује да су се у тој идеологији кристалисали (манифестовали) и сублимирали темељни идеолошки образци који су се тицали одређивања карактера будуће југословенске државе.

Из свега изложеног види се у коликој је мери аграрној реформи придаван значај једног од најрелевантнијих питања у новонасталој југословенској држави, премда је извођење било у несразмери са начином и жаром са којим се о аграрној реформи говорило. Одсуство ваљане законске регулативе и праксе маскирано је крупним речима о правди, модерности, народном интересу. Истицање аграрне реформе као питања од којег судбински зависи ништа мање него будућност државе резултат је како структурних карактеристика друштва која су у заједничку државу ушла и која су већинским делом била аграрна, тако и једног стања духа који је испуњавао политички занос и страст. Ово се нарочито уочава у начину на који је вођена дебата о аграрном питању, која је, како се види већ и из наведених примера, била бременита снажним емоционалним набојем, нарочито у контексту несумњиво напредне мере укидања кметства.

У периоду Провизоријума, дебата је текла веома динамично, у условима ослобођених, па и разобручених страсти, тако да су на светло дана могле да избију најраскошније идеје и аргументације, што је у идентифико-

⁸⁹ Lj. Radić, *Prvi koraci ka agrarnoj reformi*, Spljet, 1919.

⁹⁰ М. Јакшић, *Аграрна реформа мора победити*, Велика Кикинда, 1920, стр. 16.

вању идеолошких оквира друштвених појава веома корисно. Тај сегмент политичке културе требало би да буде предмет посебног истраживања јер би оно идентификовало једну димензију специфичног, на моменте еуфоричног политичког сензибилитета, својственог нарочито првим данима политичког живота Краљевине. Дебата о аграрном питању ту је незаобилазна и због тога што се тиче идентитетских вредности за које су везивани снажни сентименти: земље и сељаштва, које је посматрано као темељ државе, која јесте и треба да остане сељачка.

Summary

Agrarian Issue – „Sacred Issue“: The General Ideological Scope of Interwar Agrarian Reform in Yugoslavia

Key words: Kingdom of SCS/Yugoslavia, Agrarian reform, Ideology, legal nihilism, peasant state

As a state controlled intervention in agrarian issues, starting from land production up to (and above all) the land ownership, agrarian reform means more or less elaborated range of attitudes and values, undoubtedly of ideological provenance. In this article, I tried to deal with those ideological aspects of agrarian reform in the interwar Yugoslavia, limiting the field research in twofold: chronologically – to the period 1919–1920, and thematically – to the general scope of the ideological contents.

Ideological aspects of the reform are mostly present in the agrarian legislature and even more in vigorous public debate on agrarian issue. The encompassing ideological base was the concept of Yugoslavia as the „peasant state“, in which the agrarian issue is to be solved following Serbian model (small free peasant ownership), abolishing feudal and capitalist social differences. Besides omnipresent emphasizing of the agrarian issue as one of the most important in the state, the proper laws have been waiting for the passing until 1931. In the meantime, the authorities regulated the reform neglecting existing weak legal base embodied in the controversial Interim Decree and other regulations issued by the related Ministry or by the Government. This legal nihilism enabled the substantial relativisation of the private property principle, which was the problem inherited from the prewar Serbian practice. In spite of the sharp political differences amongst opposed parties, in the view of the ideology, if not the practice concerning Agrarian Reform, it is possible to identify substantial harmony of values.